

28290

NORRBOTTEN

Landsmåls- och Folkminnesarkivet
Uppsala

Norrfjärden

8/6 1971

Lundberg, Egon, 1971

Svar på ULMA:s frågelista M 82 Matordning
och bordsseder

49 bl.4:o

28290

Landsmålsarkivets frågelista M 82.

Matordning och bords seder.

I. Matordning.

1. Beteckning för 'måltid': mot mål.
Ex. va fo ita tre mot om da "fi"
få äta tre mål om dagen.
2. Beteckning för olika måltider,
vilka avse måltidens kvalitet eller
kvantitet: godmot, godmål, d. v. s.
god måltid, vråkmot, vråkmål, rå-
vamot, råvmål, skrovamot, skrov-
mål. Alla dessa ord syfta på mål-
tider med mycket rikligt mat,
god mat, och kraftig, mättande mat.
Här förekommer inte 'bragansmål',
utan i stället användes omskrivningar.
Man säger t. ex. om en person, som
på grund av sjukdom, sorg eller dy-
likt totalt förlorat matlusten, att
han borde försök trogg i nej sa eller

Landsmålsarkivet Uppsala 28290.
Egon Lundberg 1971. NORRFJÄRDEN.
NB.

truga i mney sa mälta mat, ... borde försöka tvinga i sej eller truga i sej lite mat. Ex. nu jo va os no magg godmöl meda va vora nest järmoora Nu ja vi oss nog många godmål, medan vi är hos farmor. nu ha bäk magg slakte grisen so nu vat va no snat bjude del dem öpa e skrovarmöl Nu ha Bäckhaus slaktat grisen, so nu bli vi nog snart bjudna till dou på ett skrovmål.

3. Beteckning för 'tid för måltid, dags att äta': matdags, matdags. Man kan också ibland få höra, att man för att beteckna samma sak kan använda en substantivrad form av verbet 'äta'. T.ex. under slättertiden kan man få höra en husmor ropa till slätterfolket: Kommen ein öpa-n hosv teim ha jar ita so Kom in på en halv timma,

Landsmålsarkivet Uppsala 28290.
Egon Lundberg 1971. NORRFJÄRDEN.
NB.

det är mat (matdags) då! Eller ett barn kan säga till sin mor: gör e et ita smat (eller smat) e gör so hämsst höggara. Är det inte snart mat, jag är så hämskt hungrig?

4. Beteckning för 'lid mellau två mål': mölmila, målmellau. Ek. ha gör et öndedit ot a kol o swal pänder o ha hon gör feet ha gör et noo va ot a et so hämsst mötge so ha gör möla utan hon stop i nej so mötge mölmila också. Det är inte underligt, att hon håller på svälla pänder av det hon är fet; det är inte nog med att hon äter så hämskt mycket vid själva måltiderna, utan hon stoppar i sej så mycket mellau målen också.

5. Beteckning för 'litet mellannål', avsett att skilla den värsta hungern: tog ätär, lugga i. Det ser ut, som om detta uttryck vare ett verbut-

Landsmålsarkivet Uppsala. 28290.
Egon Lundberg. 1971. NORRFJÄRDEN.
NB.

tryck, men om så vore, skulle beto-
ningen vara t.ex. denna: tög öpa,
lugga på, exempelvis så här: - fläsk
läft na ine mon som a na hol o
tög öpa Flickan stoppade väntning
i mannen, som hor nu håller på
att lugga på. Men uttrycket tog äter
lugga i, är ett substantiverat uttryck,
vilket tydligt framgår av följande
exempel: vel du höra na tog äter
meda du vänt öpa ot bäs, sköl köma
Vill du ha en liten matbit, medan du
väntar på, att bussen ska komma?
Ordet grüt, gruta, som betyder 'lite
gränd', användes i många samman-
hang även i samband med mat. Ex.
no kan du fol ända töras ita - n
lita, grüt fast du ha mögailta Nog
lös du väl äta lite gränd, fastän
du har ont i magen? Ordet sago-
beit, saganbit, förekommer också.

Om man är sägen, sugen, efter nånkting salt, så kan man säga t. ex. så här: i skol tåga ma - n sägobit öta i drek kaffe. Jag ska ta mej nånkting salt (t. ex. en smörgås med salt fisk el. dyl.) innan jag dricker kaffe.

6. På frågan om hurvida det finns minnen från den tid, då inga som helst regelbundna måltider ha förekommit, så vill jag framhålla, att det inte har gått förräda på något sådant exempel som liksom har varit genomgående regel. Men - äni dag kan man få höra talas om enstaka riktiga original i fråga om matseder. Så t. ex. kan det berättas om någon enstöring, som lyckas trivas med att i allting ta dagen, som den kommer. Och dit hör inte bara att aldrig bry sig om hur det ser ut, där han (eller hon) bor, utan också struntar

Landsmålsarkivet Uppsala. 28290.
Egon Lundberg. 1971. NORRFJÄRDEN.
NB.

i allt vad regelbundet heter i fråga om sitt kosthåll. Han har bara lite mjölk, lite fisk, bröd, fläsk o. dyl., så har han sej en bit då och då, gör sej en "bryta" (eller Cruta), så han känner sej hungrig. Någon gång blir det väl koka sej någon potatis till saltfisken o. dyl., men, som sagt, ingen regelbundet på något sätt. Detta är emellertid, som redan påpekats, endast ensta- ka fall.

7. Måltiderna varierade för i tiden rätt så mycket under de rika årtiderna. Vin- tertid kunde det förekomma rätt så långa perioder, då inget särskilt brådskande arbete förelåg, och då var det ju inte så förfärligt nogga med att hålla regelbundna måltider, och lika- så var det ju då också mindre förd- ringar på att maten skulle vara sär- skilt kraftig, rikligt tilltagen etc. Men

ungefär så här kunde matordningen
en vanlig vinterdag se ut i ett bond-
hem: Uppstigning senast vid 7-tiden.
Då drack man först kaffe, i regel
utan tillugg, men oftast många
koppar. (Inom parentes en liten be-
lysande historia angående det mycket
kaffedrickandet: vissa hem färs i Liden:
Bonden st. konsulterade en doktor
för diverse magbesvär. På doktors
fråga, hur mycket kaffe st. drack,
svarade denne: så öt nå tå köp
före frükost o sedan så e ingen
räkning fåa, 8, 9, 10 koppar före
frükost, och sedan är det ingen
räkning.) Vid 9-tiden åt man frükost,
som i regel utgjordes av fisk
och potatis. Fisken utgjordes till över-
vägande del av kokt saltströmming.
Men ibland fanns det tillgång till
abborre, sik eller annan fisk, som

Landsmålsarkivet Uppsala 28290.
Egon Lundberg. 1971. NORRFJÄRDEN.
NB.

man kanske fångat själv och sal-
 tat med för vinterbakor. Frukosten
 kunde ibland utgöras av bröta eller
 bröta, d. v. s. man bröt sönder tunn-
 bröd i små bitar och källde mjölk
 eller fil över. Något slogs till-
 lugg fordrades i regel till denna
 enkla rätt. Det kunde vara en smör-
 gis av något slag, exempelvis en
 s. k. pärokslém, potatisklämma, som
 bestod av en tunnbrödsbit eller en
 bit av s. k. hålkaka (), med
 kall fisk och kall potatis på. Mellan
 frukost och middag värmdes ivran
 förstas opp kaffe pannan och tog sej
 någon slurk, allteftersom det pas-
 sade. Middan kunde variera rätt på
 mycket i fråga om tidpunkten. En
 husfar t. ex. var till skogs en dag, kun-
 de middan kanske bli senare. Eller
 tvärtom: om han skulle göra två

vänder till skogen, eller två vänder till utskiftet efter hö, kunde det vara lämpligt äta middag tidigare, alltså mellan kurerne. En vanlig middagstid på vintern var klockan 3. Man ville inte just hindras av mat under den ljusaste delen av vinterdagen. Men vid 3-tiden bröjde ofta skymningen på vintern. Middagsmaten bestod av palt, mjöträlling, klimpvälling, kongruvsvälling o. dyl. samt bröd och smör till. Potatis och stekt fläsk förekom också ibland. Sedan man fick jämspisar blev även pannkaka en mycket vanlig och smyckt middagsrätt. Den s. k. åftavän, åftonvarden, kunde man ofta undvara vintertid, då dagarna var kortare och arbetet mindre hårt än på sommaren. Sedan blev det så småningom kvällsmål, och det var då mest fråga

om gröt av något slag: kornmjölsgröt, rågmjölsgröt osv. Även om det fanns vetemjöl i handeln, undvek man av kostnads skull att köpa sådant annat än vid storhelgerna, då man skulle baka vetebröd, vrisbröd o. dyl.

8. Katordning sommartid: I ett bondehem t.ex. påbörjades höslåttern tidigt på morgonen, ungefär vid 4-5-tiden, medan daggan låg kvar, vilket hade till följd, att gräset lättare föll för liden. Innan man började, drack man kaffe, gärna med tillugg av någon kembakad limpskiva eller kölvjokkaka, halv-työckkaka (= en sorts mjukkaka) med smör på. Det fordrades verkligen nåtting för tåna, för tanden, då man skulle ut i det hårda jobbet med lieslatter i ofta rätt så blöta träskmarker, om det nämligen gällde

slätterarbete på något utskifte, samt
 åtföljande arbeten med hötransporter
 för hand, upplagging av hö i hässjor,
 o. s. v. Vid 9-tiden åt man frukost,
 och middan vid 12-1 tiden. Däremellan
 drack man kaffe, som kanske husmor
 eller någon annan kom ut med till
 de arbetande, varvid mindre tid till
 behöfde offras för detta ändamål. Sen
 där kafferasten motsägs ofta med
 en viss spänning: Få se, om manna
 har kommit ihåg, att jag fyller år i
 dag, och kanske degen till ära över-
 raskar oss med nygräddade vofflov! -
 Men vem är det som kommer därborta
 med en korg på armen? Å, det är ju
 tant Anna från granngården! Nu kom-
 mer hon nog med kaffe o. kullar! Där-
 ligt! Etc, etc. Middagsmåltiden bestod
 sommartid av rätt så kraftig mat.
 Helst skulle maten ha kunnat lagas

Landsmäsarkivet Uppsala. 28290.
 Egon Lundberg 1971. NORRFJÄRDEN.
 NB.

till i förväg, så att inte husmor be-
höver vara inne så lång stund under
den bråda slätter- och skördetiden.
Exempel på lämplig middagsmat
just den årstiden var: kall blåbärs-
gröt, till vilken man åt liup- eller
annan smörgås, kanske med ostski-
vor på, torkat kött o. dyl., köttsopp,
som var klar att bara värma upp
av husmor, som gick in en stund före
de andra arbetarna, uppstekt
palt eller pannkaka s. s. v. Åtskilli-
ga andra maträtter förekom na-
turligtvis också. En uppstekt mat-
rätt var råmjölkspannkaka och kalv-
dans, till vilka båda fördrades, att
man hade tillgång till råmjölk, d. v. s.
mjölk från en nykalvad ko. Unge-
fär vid 5-tiden åt man den s. k. af-
tarvåg, aftonvarden, som bestod av
diverse matrester, smörgåsar med

mjölk o. dyl. Vid 8-9-tiden åt man kvällsgröt, och så gällde det att i god tid gå till vila, för att verka upp i ottan och ta itu med en ny dags hårda arbeten. Töndagsmåltiderna var ungefär följande: frukost vid 9-tiden, middag vid 1-2-tiden, kvällsmat vid 8-tiden. Frukosten på söndagarna bestod ofta av blösta, blösta. Man kokade upp mjölk, blandad med vatten, eller också kokade man upp köttspad av något slag, och så blötte man i detta uppkok bitar av tunnbröd, framugnsbröd (som var lite tjockare än tunnbröd), hårda knäckebrödsbitar o. dyl. Sen tog man smörklickar på tallriken, och dessa smörklickar smälte då av de varma brödbitarna. En del kunde äta fläskskivor, fiskbitar o. dyl. till denna maträtt. Mjölk drack man till.

För att belysa, hur vanligt denna matsed var, kan jag nämna ett uttryck, som blivit nästan som ett ordstäv här: ha ha ingen söndagsmorgna være äte pånäs e da- være os so so va ha et fot ita blösta e dag. Det har ingen söndagsmorgon varit hos Per Nilssons i dag.

- Hur så då? - Jo, vi ha inte fått äta blöta i dag. Middau åt man ungefär vid 1-2 tiden. För att markera, att det var helg, kunde söndagsmiddau vara lite "lyxigare" än vardagsmiddau. Det kunde vankas köttsoppa, stuvning av får- eller annat kött, det kunde vara bruna bönor med glask, o.s.v. Och till och med efterrätt ibland: kräm eller sooppa av torkad, bländad frukt, blåbärssoppa med skorpor, mjölk med sylt av något slag jämte skorpor eller vetebrodsskivor, etc. Vid kaffet på afton eller kvällen vankades ibland

Landsmålsarkivet Uppsala 28290.
 Egon Lundberg 1971. NORRFJÄRDEN.
 NB.

vafflor, eller kanske småplättar med socker och kanel på, s. s. v.

10. Sovel, sovlet, är en gemensam benämning på allt i maträtt, som inte är direkt nödvändigt för att göra en person mätt, men som man ändå gärna vill ha för att det är a) gott att äta, b) vackert att se på (t. ex. matdekorationer i olika färger), c) aptitretande, d) anses vara mycket bra för hälsan, e) skönhetsbefordrande s. s. v. Man skulle också kunna uttrycka allt detta så här: Sovel är allt, som inte är absolut nödvändigt att äta bara för att uppehålla livet. Som exempel på sovel är smörgåspålägg av olika slag. (I vår moderna livsföring skulle man också kunna säga, att alla slags leggymer hör hemma inom benämningen sovel). Ordet 'sovelnätt', som betyder 'önt om sovel', finns inte här. Däremot finns

detta ord ungefärliga motsats, nämligen ordet sövesskrup, sovelskrup.
 Detta ord används på två sätt. För det första kan man säga, att en viss matvara är sovelskrup. Det är då frågan om, att den maträtten i sej självt inte är så begärlig, åtminstone för en del personer. Men "motviljan" mot en viss maträtt kan också vara, att den tillfälligtvis är för lite attraktiv, t. ex. att den ^{är} lite förlegad, att den är påverkad av för stark kyla, för stark värme etc, att den förvarats tillsammans med någon annan mat och "tagit åt sej" någon viss smak därifrån, varvid den inte "bli sej lik" och därför verkar frästötande. Men - om man piffar upp den maträtten med lite extra gott och rikligt sovel av något lämpligt slag, så kan man äta den. Och just då kan man säga, att maträtten i

fråga är sovlekrup, alltså den förd-
 rar mycket sovel, för att den ska
 gå att äta. Den andra använd-
 ningen av ordet sovlekrup är, när
 man vill framhålla, att en person
 "frossar" ifråga om användning av
 sovel vid maten. Alltså, om man ska
 äta kött och potatis, och om man så-
 tar ovanligt mycket kött och ovan-
 ligt lite potatis, ja då är man ovan-
 nerligen sovlekrup. Och likadant om
 man på en smörgås tar massor med
 korvbitar, medvurst, sylta, ost eller
 annan smörgåsmat. En person, som
 frossar på något är ovanvänder
 sätt, brukar man säga är ett frös-
 ägot. Detta ord är svårt att över-
 sätta, så senare delen, ägot, betyder
 "där bak", "ändan", "röven" o.s.v. och man
 ju knappast kan säga "frosseri-ända"
 t.e.c. Bättre då att använda någon

sorts omskrivning och säga, att frös-
 ätot är benämning på en person, som
 frossar i mat och dryck. Någon sär-
 skild ~~för~~ benämning för 'all mat, som
 som ej är sovel', finns nog inte. Man
 säger nog mest bara t. ex. vanligt wö-
 dasmät, vanligt vardagsmat. Om man
 t. ex. ber någon komma hem för att
^{äta} middag, kan man kanske säga: : bjud
 et opa na vektit ätan ja fo ita vanligt
 wödasmät Jag bjuder inte på nånting
 viktigt, utan ni får äta vanligt var-
 dagsmat. Eller: ha val et na äkstra
 ha ja sko fo ätan böra ha va sko
 ita fölv Det blir inte nånting extra
 ni ska få, utan bara det vi ska äta
 själva. Ytterligare ett sätt att an-
 vända sej är substantivet sovel: Då
 man äter nånting, som smakar sär-
 skilt bra, exempelvis en nybakad mjuk-
 kaka, färskt lunnbröd, extra god färsk

potatis m. m., så kan det hända, att man
 sitter och äter detta utan sorrel, t. ex.
 mjukkaka och kumbröd utan smör,
 potatis utan kött och sås osv. Då kanske
 husmor (vårdinnan) säger: men ta för
 ot del smöre o fjäte del so ha väl
 riktigt got cheu tog för all del smör och
 kött till, så det blir riktigt gott! Då
 svarar kanske den tilltalade: nå ha
 gar et als növändit häzma hot so
 sövle jät väa, det är inte alls nöd-
 värdigt; det här håller sej sorletjätot.
 Adjektivt 'sörlog' finns ej här, utan
 man säger i stället sövelsamt, sorl-
 samt. Ex. Om man äter lite restmat
 en dag, t. ex. kött och potatis, och po-
 tatisen tar slut, kan man säga:
 ha var härmelit ot pæron too flug
 fjäte var so sövelsamt det var
 härmeligt, att potatisen tog slut, kött-
 et här var ju så (ovanligt) drygt. Om

man äter ~~det~~ endast ett slags mat, antingen sovel enbart eller bröd enbart, så uttrycker man detta med följande ord: ängge, som närmast översättes med 'enbart'. Om t. ex. ett barn äter köttbullar enbart, alltså utan potatis, så kan det få anmärkning på detta med följande ord: et go da sēta o ita fjätbullen ängge. Inte får du sitta och äta köttbullar enbart!

11. Här frågas det efter eventuell benämning på olika rätter, t. ex. förmål = förrätt. Det finns emellertid inte någon sådan benämning här, utan man använder omskrivning, t. ex. så här: vo i tåk ot da et lite Vad jag tycker, att du äter lite. så i ströd kinder va nälta köllgröt meda paron kökese. Jaa, jag ökrödde under med lite kallgröt, meda potatisen kokade

Detta att "strö under" betyder alltså
 att man ätit som en liten extra "fö-
 rätt", medan man av någon orsak vän-
 tat på det "riktiga" målet. Det är för-
 resten mycket man kan "strö under"
 med: någon extra smörgås, en kall
 pannkakabit, eller en kall halv-palt med
 smör på, en morot, en rova, en limpski-
 va etc. Ett vanligt "prat om mat" är
 t. ex. följande: Husmor, till maken, som
 sitter inne hela dagen och lagar fiskant:
 o_g v_o d_a sk_of v_ora h_og_gra d_o d_a h_a
 f_ot v_änt ö_pa m_at_u s_ö l_äng_g m_en h_a
 v_ar d_ryg_gare än i h_ad t_röt_t o_t sk_ör
 f_öse s_i vad d_u o_ka v_are h_ung_rig! D_u
 h_ar j_a f_ällt v_änta p_å m_at_u s_ä l_äng_e,
 m_en d_et v_ar d_ryg_gare än d_et j_äg t_rött
 att sk_ura l_ad_ug_ärden. Chaker: n_ä
 h_a d_är e_t n_ä i f_är e_t a_ls o_t t_om
 s_om d_e t_röt i h_a k_nö_ge o_t st_röt b_en-
 d_er v_e k_äf_e o_t v_e-n p_år l_emp_sg_ir

o nu har 2 möjligaste ite - n beet bofe
 kövlore som du ha törke kää, det
 gör ingenting. Jag är inte alls så hung-
 ring, som du tror. Jag har knogat och
 "strö under" med kaffe och ett par
 limpskivor. Och nu har jag nyss ätit en
 bit av kalvläret, som du har torkat.
 Detta att "strö under" passar också bra
 in på nästa fråga i punkt 11, där det
 är tal om att 'äta grundligt' är en
 enklare rätt för att en följande rätt
 måtte förstå bättre. Man ska kunna
 i en stor familj äta plättar och bli
 bärssylt. Men då vill husmor 'gar-
 dera' sig för att inte behöva stå och
 baka plättar hela dagen, och så säger
 hon t. ex. så här: nu följa lov ot strö
 under va fjätsöpa som vat kvar i
 gör ännu följde de et na plätom Nu
 får ni lov att "strö under" med kött-
 soppan, som blev kvar i går, annars

föreläsa det inte nå plattar.

12. Ordet matsäck eller matsäk, matsäck, är levande i målet. Detta ord har en ~~7~~ trifaldig betydelse. Det kan betyda själva väskan eller påsen, där man förvarar maten i, så man ska till arbetsplatsen, eller kanske ut på en utflykt, på vilken man vill ha med sig kaffe, smörgåsar eller diverse annat i matväg. Men 'matsäck' kan också syfta på själva innehållet i den där väskan eller påsen. I följande tre meningar förekommer 'matsäck' i orannämnda tre betydelser: *i la fro ma matsäcken änder en tol o nu kan i et als mines voj ha var jag late ifrån mej matsäcken under en tall, och nu kan jag inte alls minnas, var det var. skamma, till ungdomarna, som ska ut på skidtur: sko gå et*

höra någon matsäck va ja Ika ni
 inte ha någon mat med er? Svar:
 nå va sko fjäp mat, det-n boönd-
 göt. Näa, vi ska köpa mat i en bond-
 gård. Annan beteckning för 'mat-
 säck' i betydelsen 'mat': nästdjåk,
 nästgård. Ex. va sko vora öpe skogen
 hela dagen so va någes höra näst-
 djåla va os. Vi ska vara i skogen
 hela dagen, so vi måste ha mat med
 oss. Olika tillfällen, vid vilka folk från
 bygden levte på matsäck, antingen för
 en enda dag, ett par, tre dar i sträck
 eller en längre tid: arbete på något
 skogsskifte, på någon slättermyr eller
 något utskifte, på bärplockning, på
 utflykter mera för nöjes skull, på
 längre skogsarbeten långt öpe märka,
 långt bort från hemorten, vilket sist-
 nämnda arbete kan ha pågått i må-
 nader rent av.

Beteckning för 'utrusta med matsäck':
 nästdjura, nästgöra, t.ex. i kan et go
 öpa möte i kväl för i några böka län-
 pa o kook pälta do i skol nästdjura
 kärnan del skogs o möjom Jag kan
 inte gå på mötet i kväll, ty jag
 måste baka liupa och koka palt,
 då jag ska skicka matsäck med kar-
 larna, som ska till skogen i morgon.

13. Beteckning för 'mat, lämplig att ha
 till matsäck': nästdjurmät, nästgårds-
 mat. Det fanns många olika slag
 av mat och dryck, varav matsäcken
 under olika omständigheter bestod.
 Med 'olika omständigheter' menas i
 det här fallet: anledningen till att
 matsäck behövs. Den matsäcken är
 avsedd till personer med tungt ar-
 bete, får den i regel en annan sam-
 mansättning än om den är ämnad
 till personer med lättare arbete,

eller kanske rent av till personer, som är på utflykter bara för nöjes skull. Personer som får öje märka, d. v. s. långt bort till någon skogs-trakt för utförande av skogsarbe-
 te kanske i flera veckor i sträck, fick med sig kraftig, näringsrik mat, såsom följande: palt av olika slag: vanlig s. k. kornmjölspalt med fyllnad i, bestående av fläsktärningar, njure, el. dyl. Sådan "fyllning" brukar först stekas en stund i vanlig stekpanna, innan den lägges i palten. Sådan här palt kan också kokas utan något inömrö. Då äter man den helst med smör, varvid man först gör som en liten grop i palten och packar in lite smör där. Så småningom smälter smöret, genom att palten är varm, och då skär man små palt-bitar från från antingen en annan

palt eller också från den palt, där smörbröne, smörbrunnet, finns. I senare fallet blir palten under ätandets gång mindre och mindre, och till sist återstår bara den del av palten, där smörbrunnet är, och den delen anses då vara den godaste, eftersom den är så särskilt rikligt genomsöndrad av det smälta smöret. En annan sorts palt, som tillverkas o-fyllt, ^{är} leverpalt, leverpalt. Imeten till denna består av ungefär samma ingredienser, som den här förut beskrivna ofyllda palten, men dessutom har man hackad eller malen lever i själva degen. Många anse denna palt vara en stor läckerhet. Den ätes också helst med smör. Så ha vi blodpalt, blodpalt, i vars smet även blod ingår. För öfrigt kan den vara såväl fylld som ofylld.

Fylld blodpalt kan innehålla ister, fläsk, njure, svinköttstärningar o.s.v. En mindre vanlig paltart är rompaltan, rompaltan. Ibland till denna blandar man fiskrom, helst av abborre. Alla paltarter kunde ätas även med lingonsylt till i stället för smör. Paltar utan fyllning brukar kallas gitpaltar, slätpaltar, till skillnad från de fyllda paltarna, som var tjocka, ibland nästan klotrunda. Förutom palt hörde till matsäck med kraftig mat även pannkakor av olika slag: pärpannkaka, potatispannkaka med bl. a. riven råpotatis i smeten, värtmyspannkaka, vetmjölspannkaka, köymjöspannkaka, korvmjöspannkaka, blodpannkaka, blodpannkaka, med ister- och fläskbitar strödda ovanpå smeten i långpannan, äggpannkaka, äggpannkaka,

römyölkspannkaka, råmjölkspannkaka osv. Torkade läri, bogar eller andra delar av får, kalv m. m. var också lämpligt att ha med i sådana här större sammanklang. Vidare massor av liupor, mjukkakor, halvbjöckkakor, hembakat kväckebröd, tunnbröd, framugnsbröd o. s. v. Dessutom råmaterial i massor: mjöl, gryn, torkad frukt, potatis samt naturligtvis kaffe, socker, te, skorpor m. m. Det här nu beskrivna gällde alltså matsäck, som skulle räcka för lång tid, hela veckor, ja, månader ibland. Matsäck 'för dagen', t. ex. för arbete på ett ej allt för avlägset skogsskifte, slätterarbete på ett utskifte, grävning av diken etc., kunde också bestå av ungefär samma matsorter, som omnämnts i matsäcken för lång tid. Men skillnaden var ju den, att

det i det här fallet var frågan om endast små mängder mat. Var man ute på kärplockning en hel dag, kunde man ju också ha riktig och kraftig mat med sej, eller också nöjde man sej kanske med kaffe och smörgåsar. Vid utflykter bara för nöjes skull behövdes i regel inte så tung och kraftig mat, utan då räckte det med kaffe o. smörgåsar, kaffebrod av olika slag, saft och skorpor, kee och kakor åt barnen osv, osv. Särskilt viktigt var det alltid att ha med sej läskande drycker, ifall man blev varm och svettig, dels på grund av tungt arbete, dels för att det kunde vara mycket het, den dag man var ute. Vanligt vatten, spragdricka, saft, en burk lemonadpulver var exempel på vad man i sådana fall kunde utrusta sej med.

14. Chateu förvarades på olika sätt. Man kunde t. ex. ha smörgåsar, eller vad det nu var man hade lagit med sej, inlindade i en handduk eller något annat skycke. Då kallades detta för matknöit, matknyte. Var det mera skrymmande saker man skulle ha med sej, kunde man förvara allt i t. ex. ett skrin av trä, och detta matskrin kallades oftast för ~~spann~~ eller mätspann, spann eller matspann. Matskrinet kunde också bestå av en flätad korg, korg, eller en s. k. sfigle, skölja el. skölj, försedd med lock, eller t. o. m. av ^{en} läder- eller skinnlåda. En skinn- eller tygväska av något lämpligt slag kunde också användas. Den här ^{trän} träan ommärkta spannen användes av många än i dag, t. ex. när man ska ut på fiske. Det är naturligtvis självklart, att spannen i så fall bör vara

absolut vattentät. För drycker användes olika kärl, t. ex. en liten mjölkhämtare eller en vanlig literoflaska för mjölk, svagdricka o. dyl. Hade man färdigkokt kaffe med sej, måste man också ha en kaffepanna eller lämplig kastull att värma opp kaffet i över en uppgjord eld. (Sedan termosflaskor kom i bruk, förklarades problemet med varma eller kalla drycker verkligt mycket.) Ibland skulle vissa personer ha med sej lite "starkt" (brännvin) på arbetet eller utflykten ifråga. Detta kunde då förvaras i t. ex. en fickplömt, fickplunka, som man av naturligt att döma förvarade i en lämplig ficka.

17. När man kom hem från en resa, en större middagsbjudning, ett bröllop eller en begravning, kunde det mycket väl hända, att man hade

"föreläsning" med sig hem. I första fal-
 let, alltså när det gällde en resa, som
 företogs av t. ex. föräldrarna, medan bar-
 nen fick vara hemma, kanske under
 uppsikt av far- eller morföräldrar,
 så var det ofta vanligt, att föräldrar-
 na köpt diverse nyttiga saker, eller
 också passande leksaker, åt sina barn.
 Ofta kom det in ett uppfostande mo-
 ment i detta. Så kunde t. ex. föräldrar-
 na före avresan säga åt barnen, att
 om de nu var snälla och lydiga mot
 de som skulle sköta om dem, skulle
 de få nånting, när föräldrarna kom
 hem. Och mycket ofta bidrog sådana
 löften till att allt gick bra. I andra
 fallet, t. ex. om någon varit på t. ex. en
 middagsgästning eller något annat
 kalas, så kunde värdinnan skicka
 hem lite "smitt och gott" åt barnen
 och kanske åt "de gamla", som varit

så hyggliga och skött om barnen, så
 att föräldrarna kunde ta sej ledigt
 några timmar, etc. I tredje och fjär-
 de fallet, alltså när det var frågan
 om bröllop och begravning, så var
 det ju sen gammalt tillbaka vanligt,
 att man fick mycken förplägnad till
 kaffe, te o. dyl., ja, så mycket, att
 överskottet kunde fylla en rätt så
 stor påse, som man alltså fick ta
 med sej hem, oberoende av om det
 fanns någon hemma att dela med
 sej åt. Ju rikligare förplägnaden
 var, desto större heder ägnade man
 brudparet i förra fallet, minnet av
 den döde i senare fallet. Ibland
 urartade all denna förplägnad, och
 sprit o. dyl. kunde förekomma inte ba-
 ra på bröllop utan också vid begrav-
 ningar, och då började då småningom
 klokt folk reagera mot allt detta

och prata av mer och mer på den lekamliga spisen. Först var det flera välsituerade människor, som vågade bryta med den invanda seden. Och så småningom tog andra efter, fastän det satt hårt åt. Man var rädd för att någon skulle säga t. ex. så här: ja no voor dem werk-tit snöt som et nämdes dyära e riktigt brölöp, ot enda bänne ja noy var dom verkligen snilla, som inte nämdes göra ett riktigt bröllop åt enda barnet. Teller: tenk ändå so skändet ot et dyra farfar en hederl begrävning, han som ölte häd være so präktl o äldre snöt opa någe sat. Tänk ändå så skamligt, att inte ge farfadern en hederlig begravning, han som alltid varit så präktig och aldrig snål på något sätt.

II. Bordsseder.

18. I fråga om att läsa del brog, läsa till bords, d. v. s. bordsbönen, så var det i allmänhet rätt stor skillnad mellan religiösa och icke religiösa hem. Mest vanligt var det förstås att bordsbön följde i de religiösa hemmen. Oftast var det husfar eller husmor, som skötte om att läsa bordsbönen, men det kunde också i en del hem vara så, att alla gemensamt läste bönen. Den mest vanliga bönen var nog denna: Gode Gud, välsigna maten! Amen. En annan bön var: I Jesu namn till bords vi gå, välsigna, Gud, den mat vi få! Amen. Efter maten lästes: Tack, gode Gud, för maten! Amen. Eller: För mat och dryck dig vare lov, o Gud! Lär oss i tron att hålla dina bud! Amen. Ibland hände det, att något av barnen i familjen fick fö-

troendet att läsa bordsbönen. Och
 var det frågan om små barn, 4-5-
 åringar t. ex., så kändes det ju förstås
 mycket hedersamt att vara så duk-
 tig, att man kunde klara en så-
 dan uppgift. När måste jag få in-
 flika en liten historia, som passar
 bra in på det jag nu relaterat.
 Fyraåriga Lena var mycket stolt
 över att ensam få läsa bordsbönen.
 Och en dag, då hela släkten var bju-
 den på stormiddag i Lennas hem,
 hände följande: Skycken mat var
 framdukad, och sen alla samlats
 bordet, så mamma: Nu ska lilla Lena
 läsa till bords för oss alla. Men Lena
 var nog litet nervös inför allt det-
 ta främmande och tockade en smula.
 Hon såg från den ena till den andra,
 men så plötsligt kom det: Gode Gud,
 bevara maten! Amen. Med lite

Landsmålsarkivet Uppsala 28290.
 Egon Lundberg. 1971. NORRFJÄRDEN.
 NB.

fantasi skulle man ju kunna förklara Lennas bön på detta sätt: Ska nu alla dessa människor börja äta av vårans mat! Tänk - dom kan ju äta opp alltihop! Men - detta var naturligtvis inte Lennas tanke, utan orsaken till förtäringens var förstas den, att Lena brukade läsa följande kvällsbön varje kväll: Gode Gud, bevara pappa o. mamma, lille Kalle och jag och allihop i natt! Amen. Och nu råkade hon av bara farten förväxla ordet "välsigna" med "bevara". Man kan ju lätt förstå, hur gästerna "i sörög" hade roligt åt det lilla trivliga misstaget.

19. I regel åt man vid det stora köksbordet, vilket efter behov kunde förstoras genom att man vickade opp en eller båda bordsklaffarna, som i vanliga fall hängde

ned vid bordets båda långsidor. Familjens medlemmar hade ofta bestämda platser vid bordet, åtminstone de äldre. Dukningen var den enklast tänkbara. Och i bråd tid fick man ytterligare förenkla det hela, så att extraarbetet med disk s. dyl. inte blev för betungande. Då kunde man ibland placera fröken mit i born, kyrkan mitt i byn, d. v. s. man ställde t. ex. kastrullen med det stekta fläsket mitt på bordet. Och så tog man däri-
från för sej efter behov. Likadant om man t. ex. hade uppstekt palt till middag. Fatet med paltbitarna i ställdes mitt på bordet, och sedan tog var och en med sin gaffel bit för bit direkt ur fatet i fråga. Toga tallrikar behövdes smutas ned på detta sätt. Os, osv. På trätallrikarnas och träskedarnas tid brydde

man sejt vite sig ofta med att diska
 dessa akkiraljer, utan var och en skra-
 pade sin tallrik så ren som möjligt,
 och skeden slickades också noggrant
 och lades på en bestämd plats i lä-
 dan under bordskivan. Osv. Av mina
 segesmän har jag inte träffat på
 någon, som haft minnen av att
 man gjorde någon väsentlig skill-
 nad mellan husbondfolket självt och
 föderädsfolk, rotehjon, tjänstefolk m.fl.,
 utan i regel satto alla vid samma
 bord och åt samtidigt, som nu inte visst
 arbete o. dyl. tillfälligt rubbade ordnin-
 gen. Däremot minns många, att när
 luffare, kattare o. dylika "gäster" skulle
 bjudas på förtäring av något slag, så
 fick sådana nog nöja sig med att
 sitta lite för sig själva. Anledningen var
 inte direkt, att man höll sig "för god"
 att ha sådana vid samma bord, där

man själv satt, utan förklaringen var den, att man var rädd för att komma dessa personer för nära, de man ju ofta fick misstänka, att de hade styra av något slag. Innan man gick till bords, var det i allmänhet vanligt, att man tog av sej huvudbonaden. Här några, till ex. småprokar, glömda bort att ta av sej mössan, försökte man uppfostra dem till att komma ihåg detta, och då sa man t. ex. så här: om du et va mäsa öpö så so far mättn ine mäsa Om du äter med mössen på, så far maten i mössan. På 25. Ex. på handlingar, som ansågos vara uttryck för kristande bordsskick: att söka ut de bästa matbitarna, att äta glupskt, vilket kan uttryckas så här: strijk mättn, sluka maten, att ta för sej palt, pannkakskitar o. dyl. med bara händerna, att slicka fingrarna,

att slicka ballrikar, skedar o. dyl., att frossa på på sätt, att man tog smör på brödet, så det ju borde räcka med det sovel, som erbjöds, t. ex. stekt fläsk, kokt fisk m. m., att slamsa och prata högt och ljudligt vid matbordet, att snyta sej, att hosta, att spotta på golvet m. m.

26. Efter dagens huvudmåltid, alltså middagen, har det i regel varit sed att "laga igen sej" en stund, oftast på det sättet, att man lagt sej att vila en stund. Man kan lägga sej ovan på den "ordinarie" soorplatsen eller ovanpå en vanlig soffa eller kanske rent av på golvet. I sistnämnda fallet användes ett speciellt uttryck, nämligen: sträk (eller rät) ut se öpa golvet, sträcka (eller rätta) ut sej på golvet. Hur man nu tänkt ordnade den här saken med middagsvilan,

så kallade man det för att vil middag,
 vila middag. Ett annat uttryck är:
 säga se-n tåpligt, ta sej en tupplur,
 eller säga se ne en sträko, kasta
 sej ner (och vila) en liten stund. Mest
 var det äldre människor, som kände
 behov av att få denna vilopaus.
 Men vid mycket hårt arbete, t. ex. slät-
 terarbete, skördearbete el. dyl., var nog
 även ungdomar, ja, t. o. m. de barn,
 som hjälpte till med arbetet i fråga,
 tacksamma för att det blev ett
 litet uppehåll i det tunga arbetet.
 Middagsvilans längd varierade efter
 omständigheterna. Mest vanligt var
 att vila omkring 3 kvart eller 1 timme.
 Men var det mycket tröttnon med att
 hinna utföra ett visst arbete, kunde
 man nöja sej med en halvtimme,
 en kvart eller så. Ja, i slätter- och
 skördetid kunde ett avalkausk tvädr

göra, att det inte alls blev frågan om någon vila, utan man kaste er på mätta mat, kastade i sej lite mat, och så fortsatte man med arbetet ifråga. (En annan dag, när det var mindre bråttom, kunde man ju taga igen skadan). Omnämnas bör också, att det fanns husbönder, som var så näriga, att de inte nådes ofta just någon tid för en välbekörlig vila både för sej självr och för andra. Så t.ex. berättade en av mina sagesmän just om en sådan snål bonde, som vilken man allmänt fälldes förhållande yttrausk, när det var tal om middagsvilean: han dykt i sagg va ett ben o steg op va de ~~anvä~~ ans. Han gick i sagg med ett ben och steg opp med det andra.

27. Om någon helt svantat kom in till en familj, där man just satt till bords för att äta, så kunde olika

Landsmålsarkivet Uppsala. 28290.
Egon Lundberg 1971. NORRFJÄRDEN.
NB.

saker ske. Här några: a) Den besökande, som är från en av granngårdarna, stiger obekindrat på och har på intet sätt några hämningar för att han råkar titta in just när det är måltid. Ja, så kan mycket bekant, kan han kanske utan krus gå fram till bordet och säga: so gott ja ita jo i toga ma-n fjätbult. Så gott ni äter! Får jag ta mej en kättbulle? Och utan att vänta på svar förverkligar han sin önskan. Allt helt i stil med gammaldags, naturligt umgänge grannar och goda vänner emellan. b) Den besökande är mindre bekant, eller kanske fullständigt obekant med familjen. Han tvekar lite vid dörren, och när han kliver på, säger han, att hoppas att inte stör alltför mycket, men saken är den att..... Och så framför han sitt ärende och av-

Landsmålsarkivet Uppsala 28290.
Egon Lundberg 1971. NORRFJÄRDEN.
NB.

tägnas sej sedan. c) Den besökande
känd eller okänd, säger väntning om
att han nog kommer slämpligt, när
det just är måltid. Men han blir om-
bedd att sitta ned ett tag. Målti-
den är snart över. Där är en tid-
ning att titta i, medan vi äter
färdigt. Var så god! d) Den besökande
blir av husbondfolket anmodad att
sitta sej ned vid bordet och smaka på
av vad som finns där. Och detta uppfat-
tas av den besökande som väntning na-
turligt, gästvänligt och krevligt på
allt sätt. Några andra variationer
än dessa nu relaterade, kan naturligt-
vis också förekomma. I allmänhet
kan man säga, att gästfriheten i
regel varit stor sen gammalt till-
baka. Man bjöd på vad man hade, ja,
många gånger bara på en set kaffetår,
slät kaffetår, och detta uppskattades

Landsmålsarkivet Uppsala. 28290.
Egon Lundberg. 1971. NORRFJÄRDEN.
NB.

av den besökande lika bra. Ved man blev bjuda på hade mindre betydelse. Lurud-saken var, att man kände sig vara välkommen. Vid juletid var det särskilt viktigt, att man alltid bjöd en besökande på nåtting. Annars kunde denne bära ett guld, bära ut julen, vilket skulle betyda, att det följde otur och olycka med sig, om en besökande fick gå sin väg utan någon som helst traktering.

Jag vill sluta den här skildringen med en liten redogörelse för den ensamboende, något originella och inte så "välpolerade" gubben A., som ofta, alltför ofta lyckte många, besökte grannarna i byn. Alla förstodo, att besöket i allmänhet var ett slags tiggari, fastän han själv trodde, att detta inte märktes, genom att han hade som genombärande sed att sitta länge och väl, tills husmor började ko-

Landsmålsarkivet Uppsala. 28290.
Egon Lundberg. 1971. NORRFJÄRDEN.
NB.

ka kaffe och sätta fram kaffekärl
m.m. på bordet. Då sa' gubben liksom
i största vördnukhet: nå, nå har i
söfse sēna so lēng so nå gar e no
bēst ot i gor heim. Nää, nu har jag
sittit här så länge, så nu är det nog
bäst, att jag går hem. Då sa' i regel
husmor, att hon skulle vänta bara ett
ögonblick. Kaffet var ju snart klart.
Och det gjorde han ju förstås. Men en
gång beslutade en husmor, att hon
skulle försöka bota gubben A. från sin
orona att "snålas" på detta sätt.
Just som kaffet böjades lukta som go-
dast, och de färskt kullarna var fram-
dukade, och gubben A. böjades med sitt
vanliga: nog ska jag nu ändå ta och gå
hem, då jag varit här så länge, ja, då
sa' den här husmodern: Jassa, ska du det?
Det var ju synd, att du inte kunde vänta
på kaffet, som snart är färdigt. Men

det kan ju inte hjälpas. Och då tog
hon, i gubben A:s häpnadssyn, och
plockade undan allt från kaffebor-
det, tog bort kaffepetter från spisen,
sökte fram stickvännen och började
arbeta med denna. Snopen begär
sej gubben i väg. Han förstod, att
han var genomskådad, och sedan
började han uppföra sej "som vanligt
folk", kan man gott säga.